

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻ ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ՀԱՅ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ

ԱՆԱՀԻՏ ԲՐՈՒՅՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում դիտարկվող խնդրի էությունը: Դաստիարակության թեման բոլոր ժամանակներում եղել և մնում է հասարակության մշտական ուշադրության և հոգածության առարկաներից մեկը: Իբրև հրատապ թեմա՝ այն դիտարկվում է տարբեր հարթակներում, առավել հաճախ՝ մասնագիտական հանրության շրջանակում, գիտական գրականության մեջ, մամուլում:

Սույն հոդվածի նպատակն է համակողմանիորեն դիտարկել և վերլուծաբար ներկայացնել խնդրի արտացոլման պատկերը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հրատարակված հայ մանկավարժական մի շարք պարբերականներում («Հայկական աշխարհ», «Դաստիարակ», «Դպրոց», «Մանկավարժական թերթ», «Մանկավարժանոց», «Վարժարան»), արժևորել դրանց դերը հայ մանկավարժական գիտության զարգացման գործում:

Թեմայի արդիականությունը: Անկախ ժամանակից՝ մարդը, հատկապես երեխան՝ զարգացող և սոցիալականացվող անձը, կարիք ունի համակողմանի ուշադրության և աջակցության, ծնողի և մասնագետների կողմից դաստիարակչական խորհրդատվության, ուղղորդման և այլնի: Այս առումով դիտարկվող թեման հրատապ է, քննվող խնդիրը՝ մշտառկա:

Բանալի բառեր – *դաստիարակություն, դպրոց, ընտանիք, կրթություն, մանկավարժ, մանկավարժական պարբերական, ուսուցում*

Պատմական յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանում հասարակությունը, բազմաթիվ ձեռքբերումներին զուգահեռ, ունեցել է նաև բացթողումներ ու կորուստներ, և դա վերաբերում է նաև կրթության ոլորտին: Թերևս փաստ կարելի է համարել այն, որ վերջինիս դեպքում պատմական ժառանգության ցանկացած դրվագ նոր ժամանակի որոշակի հատված հարստացնող միջոցներից

Անահիտ Բրուտյան – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ ՈԱԳ-ի գլխավոր մասնագետ

Анаит Брутян – кандидат филологических наук, доцент, главный специалист Центра обеспечения качества ЕГУ

Anahit Brutyan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Specialist of YSU QA Centre

Էլ. փոստ՝ anahitbrutyan@ysu.am ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-4468-2478>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 12.05.2026

Գրախոսվել է՝ 21.05.2026

Հաստատվել է՝ 22.10.2026

© The Author(s) 2026

է: Անշուշտ, անցյալից ժառանգած ամեն ինչ չէ, որ արժեքավոր է, այդուհանդերձ, անգամ մերժելի երևույթները ուսուցողական նշանակություն ունեն, քանի որ «մղում են» դիմելու իրենց հակառակն ստեղծելու և կիրառելու գործընթացի:

Դաստիարակությունը մանկավարժության ուսումնասիրության առարկան է, միաժամանակ այն հասարակության կարևորագույն գործառնություններից մեկն է: Ելնելով այն իրողությունից, որ, ըստ էության, դաստիարակությունը հատկապես մատաղ սերունդներին հասարակական կյանքին պատրաստելն է, այն ընկալվում է միաժամանակ և՛ իբրև կրթություն, և՛ իբրև ուսուցում: «Դաստիարակությունը անձի նպատակաուղղված ձևավորման գործընթաց է: Այն հատուկ կազմակերպված, կառավարվող և վերահսկվող փոխազդեցություն է դաստիարակների և դաստիարակվողների միջև, որի վերջնական նպատակը հասարակության համար անհրաժեշտ և պիտանի անձի ձևավորումն է»¹:

Հայ կրթամշակութային կյանքի զարգացման գործում անուրանալի է դպրոցի ու նրա նվիրյալ գործիչների, հատկապես մանկավարժների ավանդը: Թեև հայ դպրոցի հիմնադրման պատմությունը ժամանակագրական առումով անմիջաբար հետևում է հայ գրերի ստեղծմանը, սակայն փաստ է, որ մինչև 19-րդ դարը հայ կրթական գործը հաստատուն և կանոնավոր ընթացք չի ունեցել. տարբեր ժամանակահատվածներում սոցիալ-քաղաքական առավել հաճախ անբարենպաստ իրավիճակներում այն մերթ աշխուժացել ու ծավալվել է, մերթ էլ ընդհատվել կամ սահմանափակվել է: Եվ միայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ կրթական գործը աստիճանաբար համակարգված բնույթ էր ստանում, ոլորտի խնդիրները դառնում էին առանցքային՝ գրավելով մտավորականների, առաջադեմ գործիչների, հասարակության ուշադրությունը: Անշուշտ, այդ իրողությունը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ նշված ժամանակաշրջանում Եվրոպայում և Ռուսաստանում ծավալվող լուսավորական շարժումն իր որոշակի արտահայտությունն էր գտել հայ իրականության մեջ: Արդեն 1870-1880-ական թվականներին ընդգրկուն էին դարձել թե՛ հայ-ռուսական և թե՛ հայ-եվրոպական մանկավարժական կապերը: Ռուսաստանում մանկավարժական միտքը մեծ մանկավարժ Կ. Դ. Ուշինսկու շնորհիվ շրջադարձ էր կատարել դեպի ժողովրդայնության սկզբունքը, ըստ որի՝ գիտությունը համամարդկային է, դաստիարակությունը՝ ազգային: Դաստիարակությունը չի կարելի փոխարինաբար վերցնել այլ ժողովուրդներից: Յուրաքանչյուր ժողովրդի հատուկ է դաստիարակության սեփական համակարգը²:

Նշված ժամանակաշրջանում հայ մտավորականության, առաջադեմ հասարակական գործիչների ուշադրության կենտրոնում բազմաթիվ այլ հարցերի կողքին լուրջ տեղ էին գրավում դպրոցական ցանցի ընդլայնման, կրթության կազմակերպման, մանկավարժական նոր և արդյունավետ մեթոդների կիրառման, մատաղ սերնդի բազմակողմանի դաստիարակության խնդիրները,

¹ Подласый И. П. Педагогика: Учебник. М.: Высшее образование, 2006, с. 388.

² Տե՛ս Հարությունյան Գ., Արևելահայ մանկավարժական միտքը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, ԵրԸ, 1978, էջ 23:

որոնց հանրայնացման համար հրատապ էր դառնում նաև մասնագիտական հրապարակային հարթակի՝ մանկավարժական մամուլի ստեղծման խնդիրը:

Հայտնի է, որ մանկավարժական առաջին պարբերականները երևան են եկել դեռևս 18-րդ դարի առաջին կեսին, որոնց թվում էին Անգլիայում Ջ. Ադիսոնի և Ռ. Ստիլի հիմնադրած «Tatler» (1709-1711), «Guardian» (1713) շաբաթաթերթերը: Մանկավարժական ուղղվածություն ունեին նաև Ֆրանսիայում 1789 թ. հրատարակված «Journal de famille ou Livre des enfants», ԱՄՆ-ում՝ «American journal of education» (Բոստոն, 1826-1839 թթ.), Ռուսաստանում՝ «Журнал Департамента народного просвещения» (1821-1824), «Учитель» (1861-1870), «Семья и школа» (1871-1888), «Женское образование» (1876-1891) պարբերականները և այլն³:

Մանկավարժական մասնագիտական պարբերականները հայ իրականություն մուտք գործեցին՝ սկսած 1860-ական թվականներից: Դրանք կոչված էին ոչ միայն վեր հանելու և լուսաբանելու ոլորտի խնդիրները, ներկայացնելու դրանց վերաբերող գործընթացները, այլև հնարավորինս լրացնելու կրթօջախների, ուսուցիչների, դաստիարակների, ուսուցման միջոցների պակասը, նպաստելու կրթադաստիարակչական աշխատանքների իրականացմանը: Այդ պարբերականների հիմնադիր-հրատարակիչները և թղթակիցներն ու աշխատակիցները հիմնականում մանկավարժներ էին կամ մանկավարժությամբ մոտ կանգնած անձինք, նշանավոր գրողներ ու հասարակական գործիչներ, ազգի լուսավորության ու բարօրության համար նախանձախնդիր նվիրյալներ: Նրանցից էին Դ. Աղայանը, Ա. Բահաթրյանը, Խ. Ստեփանեն, Ս. Մանդինյանը, Ս. Բեկնազարյանը, Ի. Հարությունյանը, Ս. Բաբայանը, Գ. Արծրունին, Պ. Պռոշյանը և ուրիշներ: Նրանք իրենց հրապարակումներում անդրադառնում էին մանկավարժական տարաբնույթ, սակայն հրատապ խնդիրների, հանդես գալիս դրանց շուրջ քննարկումներով, արժեքավոր դիտարկումներով, առաջադրում կրթության կազմակերպման, ուսուցման և դաստիարակության նոր մեթոդներ, ներկայացնում այլ երկրների առաջավոր փորձից օրինակներ և այլն:

Կրթությունը համարելով հասարակության զարգացման կարևոր նախապայման՝ մանկավարժական պարբերականները այն չէին առանձնացնում դաստիարակությունից: Թիֆլիսում հրատարակվող «Մանկավարժանոց» ամսագիրը երեխայի դաստիարակության գործում մեծ դեր էր վերապահում դպրոցին: Ըստ պարբերականի կրթադաստիարակչական գործառույթների արդյունավետ իրականացման համար պետք է ունենալ ոչ միայն լավ ուսուցիչներ, այլև բարեկարգ կրթօջախներ, որտեղ հայ մանուկը լավ կրթության հետ մեկտեղ «մարդավարի» դաստիարակություն պետք է ստանա: «Դաստիարակութեան գործը կենդանի գործ պիտի լինի, մօտեցնելով միմեանց լրջօրեն նոյն գործով զբաղող անձերին, եթէ մինչև անգամ անձամբ անձանոթ են միմեանց հետ»⁴, - հայտարարում էր պարբերականն իր անդրանիկ համարում:

³ Տե՛ս <http://gatchina3000.ru/great-soviet-encyclopedia/bse/087/593.htm>

⁴ «Մանկավարժանոց», Թիֆլիս, 1884, թիվ 1, էջ 62:

Այս միտքը՝ տարբեր ձևակերպումներով, դարձել էր պարբերականի առաքելությունը հիմնավորող գաղափարախոսական թեզ և շրջանառվում էր գրեթե բոլոր համարներում: Ուշագրավ է, որ միշտ դպրոցի դերը բնորոշվում էր ուսուցման և դաստիարակության գործառնությունների մեկտեղմամբ: «Դպրոցը աննկատելի կերպիւ մի բնական միջոց է ներկայացնում երեխային՝ դուրս գալու ծնողական խնամակալութիւնից և մտնելու հասարակական, ընտանեկան և պետական անկախ կեանքը: Այստեղ, դպրոցում, նա վարժվում է հնագանդութեան, ազատութեան և ուրիշի և իր անձը յարգելու. և երբեմն թողնուելով իր ազատ կամքին, երբեմն ճնշուելով՝ նա փոքր առ փոքր սովորում է ինքը իրան իշխելու, բարեկարգելու, բառի բուն նշանակութեամբ, և այս է ահա իսկական դաստիարակութեան նպատակը»⁵:

Անձի ձևավորման, հատկապես դպրոցահասակ երեխայի զարգացման գործընթացներում պակաս կարևոր չէ դաստիարակի դերը, որին հրաշալի է բնութագրել մեծ մանկավարժ Վ. Ա. Սուխոմլինսկին. «Դաստիարակն այն անձն է, որը ժողովրդի հանձնարարությամբ ամենօրյա մուտք ունի դեպի ժողովրդական ամենաթանկ հարստությունը՝ երեխաների, դեռահասների ու պատանիների հոգին, խելքը, մտքերը, զգացմունքները: Նրա առջև, մի կողմից, բարոյական արժեքներն են, որոնք ստեղծվել, տառապանքով ձեռք են բերվել հարյուրամյակների ընթացքում, մյուս կողմից, ժողովրդի հարստությունը, նրա ապագան, նրա հույսը՝ երիտասարդ սերունդը: Դաստիարակն արարում է հասարակության ամենամեծ հարստությունը՝ մարդուն»⁶:

Անառարկելի է, որ ցանկացած հասարակության զարգացումը պայմանավորված է նաև նրա մտավոր ներուժի, յուրաքանչյուր անդամի կրթվածության և դաստիարակվածության մակարդակի աճով: Դաստիարակության առարկան «մարդն է, երեխան՝ իր կազմախոսական, բնախոսական, սոցիալ-հոգեբանական բարդ ու ներթաքուն հատկանիշներով ու առանձնահատկություններով»⁷: Ուստի շատ կարևոր է, որ երեխայի դաստիարակությամբ զբաղվողն ամենից առաջ փորձի ճանաչել նրան՝ իր բոլոր հատկանիշներով, մանկավարժ-դաստիարակի հմտությամբ և տարբեր մեթոդների կիրառմամբ կարողանա նրա մեջ բացահայտել և զարգացնել լավագույն որակներ: Մասնագետների համոզմամբ, կազմակերպված դաստիարակչական պրոցեսի իրականացման շնորհիվ աճող մարդու մեջ աճում ու ամրապնդվում են մի շարք որակներ, որոնք անհրաժեշտ են արտադրական ու քաղաքացիական հետագա ակտիվ գործունեության համար և նրա աշխարհայացքի ու բարոյականության հիմքն են: Այդ որակները դրսևորվում են համապատասխան պահանջմունքներում և ընդունակություններում⁸: Հայ մանկավարժական առաջին պարբերականները փորձում էին իրենց հնարավորությունների չափով սատարել

⁵ Նույն տեղում, 1887, թիվ 1, էջ 4:

⁶ Սուխոմլինսկի Վ. Ա., Սիրտս նվիրում եմ երեխաներին: Կոլեկտիվ դաստիարակելու մեթոդիկա, Եր., 1986, էջ 338:

⁷ Մախչանյան Հ., Մանուկյան Ալ., Մանկավարժության ընդհանուր հիմունքներ, Եր., 1997, էջ 92:

⁸ Տե՛ս Տարիքային և մանկավարժական հոգեբանություն (պրոֆ. Ա. Վ. Պետրովսկու խմբ.), Եր., 1997, էջ 323:

դաստիարակության գործընթացի հանձնառուներին (ուսուցիչներին, դաստիարակներին, ծնողներին և այլն):

Ուսուցչի մանկավարժական հմտության համար կարևոր գործոններ են նրա անձնային հատկանիշները, որոնցով նա պետք է օրինակ լինի իր սաների համար: Ընդգծելով այս հանգամանքը Թիֆլիսում հրատարակվող «Մանկավարժական թերթ» պարբերականը փորձում էր սահմանել այն կանոնը, որով պետք է առաջնորդվի յուրաքանչյուր ուսուցիչ, ով ցանկանում է կրթել ու դաստիարակել առաքինի սաներ, նրանց մեջ սերմանել ինքնուրույնություն, հաստատուն բնավորություն: Պարբերականը կոչ էր անում, որ ուսուցիչը «թո՛ղ ամեն տեսակ բարոյախօսական խրատներից առաջ աշխատե՛լ իւր անձնաւորութեամբ պատկերանալ նոցա համար կենդանի օրինակ. թո՛ղ իւր գործունեութեամբ, եռանդով, անձնանուիրութեամբ, ճշտութեամբ, իւր ամեն մի շաժմունքով, ամեն մի արարքով, կարճ ասել՝ իւր ամբողջ կեանքով հանդիսանայ մանկանց համար իբրև մի կենդանի գիրք, որի մէջ նոքա պիտի կարդան իւրեանց բոլոր բարոյական դասերը»⁹: Խնդիրը նույնքան հրատապ է նաև այսօր: Անշուշտ, ծնողից հետո երեխայի համար ուսուցիչն է այն կարևոր անձը, ումից նա կարող է օրինակ վերցնել, աջակցություն ակնկալել, ում խոսքն ու գործը որոշակի ազդեցություն են թողնում նրա վրա, ում կարող է նա վստահել: Սակայն միշտ չէ, որ ուսուցիչը դրական ներգործություն է ունենում աշակերտի վրա, վստահություն ներշնչում իր պահվածքով ու վարվեցողությամբ: «Շատ հաճախ ուսուցիչները դժվարանում են կողմնորոշվել, թե ինչ է կատարվում աշակերտների հետ: Ավելին, հենց իրենք են ստեղծում հիմնախնդիրներ, քանի որ նրանց կողմից չի ճանաչվում, օբյեկտիվորեն չի գնահատվում աշակերտի զարգացման մակարդակը, նրա հնարավորությունները, համոզմունքներն ու պահանջմունքները»¹⁰:

Արդիական հնչեղություն ունեցող վերոնշյալ և նման բազմաթիվ հարցերում հայ ուսուցչին օգտակար լինելու նպատակով մեկ այլ պարբերական՝ Թիֆլիսում հրատարակված «Վարժարան» ամսագիրը, տպագրում էր նաև ուսուցողական-ուղեցույցային բնույթի հոդվածներ: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ տարբեր երկրներում այլ լեզուներով հրատարակվող մանկավարժական հանդեսները հայ ուսուցիչներից շատերի համար անմատչելի էին, ամսագիրը թարգմանաբար հրապարակում էր այդ պարբերականներից հոդվածներ, որպեսզի հայ ուսուցիչը կարողանա հաղորդակից լինել մանկավարժական գիտության ոլորտում աշխարհում առկա խնդիրներին և դրանց առնչվող գործընթացներին: Այս տեսակետից ուշագրավ է «Ուսուցչի կոչումը»¹¹ հոդվածը, որում կարևորվում է ուսուցչի բազմակողմանի գիտելիքներ ունենալու, ինչպես նաև այդ գիտելիքներն ավանդելու ձևերի իմացության անհրաժեշտությունը: «Ամենից առաջ ուսուցիչը պիտի կարողանայ հաղորդել ուրիշներին

⁹ «Մանկավարժական թերթ», 1878, թիվ 2, էջ 53:

¹⁰ **Հարությունյան Ն. Գ.** և ուրիշներ, Սոցիալական մանկավարժություն (բուհական ձեռնարկ, Եր., 2017, էջ 246:

¹¹ «Վարժարան», Թիֆլիս, 1884, թիվ 4, էջ 227-235:

իւր գիտեցածը: Ուսուցիչը իւր հաղորդելու տեղեկութիւնները և իւր բոլոր դասատուութիւնը պիտի կարողանայ յարմարեցնել աշակերտների մտաւոր կարողութեան աստիճանին. նա ինքը պիտի իջնի նոցա հասկացողութեան աստիճանին, եթէ միայն աշխատում է նոցա ապագայ զարգացման համար»¹²: Այստեղ ևս առաջնային նշանակություն է տրվում ուսուցչի հեղինակությանը, աշակերտի հոգու վրա նրա բարոյական ազդեցությանը, սաների կողմից նրա նկատմամբ հարգանքի ու սիրո դրսևորմանը:

«Վարժարանը» հաճախ է անդրադարձել ուսուցչի համակողմանի պատրաստվածության, դաստիարակի կոչման, դաստիարակության դերի վերաբերյալ հարցերին: «Մարդու բոլոր կեանքը՝ իւր հոգեկան և մարմնոյ ոյժերի ու բնաւորութեան անընդհատ զարգացումը՝ դաստիարակութիւնն է»¹³, գրում էր պարբերականը՝ համոզված, որ կրթությունն ու դաստիարակությունը փոխկապակցված գործողություններ են: Դրանք ոչ միայն լրացնում են միմյանց, այլև առանց մեկի մյուսը պարզապէս անօգուտ ու անհնարին է, քանի որ «...անկարելի է մէկին ուսուցանել՝ առանց նորան կրթելու, ինչպէս նաև ոչ ոքին չի կարելի կրթել՝ առանց նորան դաստիարակելու»¹⁴:

Դաստիարակության և այն իրականացնող անձանց դերը առհասարակ կրթության ոլորտում յուրովի էր դիտարկում Վաղարշապատում հրատարակվող «Դպրոց» պարբերականը: «Կրթութիւնը կազմում է առանձին գիտութիւն, որոյ հիմունքն են՝ տեսական կամ իմացական սկզբունքներ ճշմարտութեան, բարութեան, գեղեցկութեան եւ կատարելագործութեան, որք շաղկապում են մանկավարժութեան բոլոր մասերը՝ տալով նորան միջոց մի կողմից զարգանալ եւ միւս կողմից ստուգել իւր փորձերը»¹⁵: Ուշագրավ է պարբերականի տեսակետը կրթության շարունակականության վերաբերյալ: Ըստ ամսագրի՝ այն կատարվում է շարունակաբար՝ մարդու ողջ կյանքի ընթացքում, և նրա վրա ներգործում են երեք գլխավոր պայմաններ՝ արտաքին հանգամանքները, մարդկանց ազդեցությունը և սեփական մտածողությունը: Կարծում ենք՝ «Դպրոցը» որոշակիորեն ծանոթ էր մանկավարժության ոլորտում համաշխարհային մեծ ճանաչում ունեցող հայտնի գործիչների գաղափարներին և տեսություններին և փորձում էր հետևել դրանց՝ արտահայտելով սեփական տեսակետներն ու դիրքորոշումը մասնագիտական տարբեր հարցերի վերաբերյալ: Այս առումով տեղին է հիշատակել մեծ մանկավարժ Յ. Ա. Կոմենսկու հետևյալ միտքը. «Մարդու մեջ միայն այն է հիմնավոր ու հաստատուն, ինչ նա պատանի հասակում է ընկալում»¹⁶: Զուգահեռենք այն փաստը, որ «Դպրոցն» ընդգծում էր կրթության նշանակությունը և խորհուրդը հատկապէս մանկության և պատանեկության տարիքում (անշուշտ, այստեղ կրթության բաղադրիչ է դիտվում նաև դաստիարակությունը), մտահոգություն հայտնում, թե որտեղ

¹² Նույն տեղում:

¹³ «Վարժարան», Թիֆլիս, 1884, թիվ 5, էջ 231:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ «Դպրոց», 1874, թիվ 3, էջ 262:

¹⁶ Կոմենսկի Թան Ամուս, Մեծ դիդակտիկա, Եր., 2010, էջ 121:

պետք է իրականացվի կրթությունը՝ ընտանիքում, թե՛ ուսումնարանում: Հստակ պատասխանի համար պարբերականը հանգամանորեն ներկայացնում է դրանցից յուրաքանչյուրի առավելություններն ու թերությունները և եզրահանգում, որ կանոնավոր կրթության համար նշանակություն ունի ոչ թե տեղը, այլ այն անձինք, որոնց հանձնվում է մանկան մտավոր և բարոյական զարգացման պատասխանատու գործը: Պարզ է, որ պարբերականն առաջին հերթին նկատի ունի ուսուցիչ-դաստիարակին և ծնողին:

Մեծ գրող, մանկագիր, մանկավարժ, մանկավարժական պարբերականների նվիրյալ թղթակից-աշխատակից Ղազարոս Աղայանն իր հոդվածներում հիմնականում անդրադարձել է դաստիարակության ու կրթության բովանդակության հարցերին, երեխայի համակողմանի զարգացման, դպրոցի ժողովրդական էության և այլ խնդիրներին: Բարձր գնահատելով դպրոցի կրթական և դաստիարակչական գործառնությունները՝ Աղայանն ընդգծում էր, թե, այնուամենայնիվ, «երեխայի առողջ և բանական դաստիարակության համար անհրաժեշտ է, որ այդ դաստիարակն ինքը լինի առողջ, կրթված և դաստիարակված»¹⁷: Ըստ Աղայանի՝ դպրոցը՝ որպես ընտանեկան դաստիարակությունը շարունակող, պետք է ապահովված լինի մանկավարժական և մասնագիտական գիտելիքներով՝ զինված որակյալ ուսուցիչներով: Հմուտ մանկավարժը համոզված էր. «Կրթել և զարգացնել միևնույն նշանակությունը ունին, որոնք չեն նշանակել ոչ ուսուցանել և ոչ մարզել, այլ թե ուսուցանելուն և թե մարզելուն տալ այնպիսի ձև, որ նոքա լինին կրթողական, զարգացուցիչ»¹⁸:

Արևելահայ իրականության մեջ մանկավարժական առաջին պարբերական «Հայկական աշխարհը» իր հիմնական առաքելությունը համարում էր հայ ժողովրդի «առաջագնացության» գործին ծառայելը: Մանկավարժական խնդիրներին վերաբերող հոդվածների մեծ մասի հեղինակը խմբագիր Խորեն Ստեփանեն էր, ով նույնպես հմուտ մանկավարժ էր, կրթության գործի գիտակ: Նա ևս դպրոցական կրթության հաջողության առաջին պայմանը համարում էր մանկավարժական ունակ կադրերի գործունեությունը: Ըստ նրա՝ ուսուցիչները դասավանդելուն զուգընթաց պետք է շարունակ ուսանեն, և այն ուսուցիչը, որը դադարում է սովորել, պետք է ազատ արձակվի պաշտոնից: Իր պարբերականի միջոցով մանկավարժ խմբագիրը ջանում էր հանրության ուշադրության կենտրոնում պահել մի խնդիր, որն արդիական և հրատապ է նաև այսօր: Ստեփանեն պահանջում էր, որ ուսուցիչը աշակերտի հետ վարվի ինչպես հավասարը հավասարի հետ, նրա համար լինի կենդանի օրինակ, ամեն կերպ ուսումը սիրելի դարձնի աշակերտին: Նա կարևորում էր աշակերտների մտավոր ու ֆիզիկական դաստիարակության ներդաշնակության հարցը՝ ֆիզիկական դաստիարակության կարևորագույն միջոցներից համարելով երկուսիսինները:

¹⁷ Միսոնյան Ց., Անկարկներ հայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի պատմության, Եր., 1971, էջ 146:

¹⁸ «Դպրոց», 1874, թիվ 2, էջ 103:

Դաստիարակության վերաբերյալ բազմաթիվ և բազմատեսակ հարցեր է դիտարկել Թեոդոսիայում հրատարակվող «Դաստիարակ» պատկերազարդ ամսաթերթը, որը, ի սկզբանե իրեն վերագրելով դաստիարակության հանձնառուի դեր, նպատակադրվել էր հրապարակել միայն այնպիսի հոդվածներ, որոնք գոնե ինչ-որ չափով օգտակար լինեին ընթերցողներին: «Ինչպես որ ամենայն ճշմարիտ դաստիարակ պարտք կձանձնայ իրեն այնպես խօսիլ իր սաներուն հետ, որ միշտ օգուտ մը քաղեն լսած բաներէն, այսպէս եւ մեր ամսաթերթին պարտքը պիտի լինի միշտ արժանի երեւցնել ինք զինքը **գործնական Դաստիարակ** ըսուելու ճշմարիտ պարծանքին»¹⁹, - հայտարարում էր պարբերականը: Հասարակության զարգացման գործում առանձնապես ընդգծելով կրթության դերը՝ պարբերականը մեծ նշանակություն էր տալիս հատկապես դաստիարակությանը բոլոր ոլորտներում՝ մշակութային, առողջապահական, բարոյական, ընտանեկան և այլն, և գրեթե բոլոր նյութերը հրապարակում էր պատկերների գուգադրությամբ:

Բազմաթիվ են քննադատական ուղղվածության հրապարակումները մանկավարժական առաջին պարբերականներում: Նրանք հետևում էին դպրոցներում տիրող իրավիճակին և քննադատում առկա հակասանիտարական, առողջության համար անբարենպաստ պայմանները, օրինակներ բերում եվրոպական և ռուսական փորձից, առաջարկում հայ դպրոցը նույնպես հարմարեցնել մանկանը ոչ միայն ուսուցման մեթոդներով ու եղանակներով, այլև նյութատեխնիկական պայմաններով: Մխաված չենք լինի՝ ասելով, որ դաստիարակի, ուսուցչի առաջնահերթ խնդիրներից մեկը իր սաներին ոչ միայն տարբեր ուղղությամբ գիտելիքներ հաղորդելն է, այլև նրան երջանիկ լինելու արվեստը սովորեցնելն է: «Դպրոց» ամսագիրը անձի լիակատար երջանկության հիմնական պայման էր համարում առողջությունը: «Մարդու երջանկությունը այն ժամանակ կարող է լիակատար համարուիլ, երբ գիտութեան, հարստութեան, ընտանեկան բախտաւորութեան և գործի յաջողութեան հետ կայ և լիակատար առողջութիւն»²⁰: Դպրոցական առողջապահության խնդիրը մտահոգում էր նաև «Մանկավարժանոց» ամսագրին: Այն պատկան ատյաններից պահանջում էր աշակուրջ վերաբերմունք դրսևորել և փնտրել, գտնել հարցի լուծման ուղիներ, քանի որ «Բացի առողջ սերունդ պատրաստելուց, շինուածքի առողջապահական յատկութիւնները մանկավարժական կէտից ևս պէտք չէ արհամարհել: Դպրոցը ժողովրդի մէջ առողջ տեղեկութիւններ տարածելու միջնորդ է. նա ոչ թէ միայն գիտութեան մտաւորական նիւթեր է մատակարարում, այլև զարգացնում է ժողովրդեան բարոյական կողմերը, նորա ապագայ կեանքի համար»²¹: Արդյունավետ ուսուցման և դաստիարակության համար ամսագիրը անհրաժեշտ է համարում լուծել դասարանների տարածքին, լուսավորությանը, նստարանների դասավորությանը, աշակերտների թվաքանակին վերաբերող և մի շարք այլ խնդիրներ: Միաժամանակ, հաշվի առնելով

¹⁹ «Դաստիարակ», 1873, թիվ 1, էջ 85:

²⁰ «Դպրոց», 1874, թիվ 4-5, էջ 127:

²¹ «Մանկավարժանոց», 1884, թիվ 4, էջ 195:

մասնագետների՝ ակնաբույժների, շինարարների, մանկավարժների և այլոց կարծիքները՝ առաջադրում էր որոշակի պահանջներ:

Մանկավարժական պարբերականները մեծ նախանձախնդրությամբ էին դիտարկում ընտանիքի ու ընտանեկան դաստիարակության խնդիրները՝ դրանց լուծման ուղղությամբ առաջադրվող ուղիներից կարևորելով ընտանիքի տնտեսական վիճակի բարելավումը, մոր՝ որպես երեխայի առաջին դաստիարակի կանոնավոր կրթությունն ու դաստիարակությունը, նրա իրավունքների, հասարակական դերի բարձրացումը և այլն: «Հայկական աշխարհը» հաճախ է բարձրացրել աղջիկների կրթության ու դաստիարակության հարցերը, անդրադարձել ընտանիքում կնոջ դերի բարձրացման, նրա՝ որպես ամուսնու ընկեր ու գործակից լինելու խնդիրներին: Ցավով նշելով, որ դեռևս նահապետական սովորություններով կաշկանդված հայ ընտանիքում կինը ազատ չէ, և նրա դերը սահմանափակվում է միայն տնային ծառայություններով, պարբերականը կոչ է անում հետևել զարգացած ազգերին, «որոնք առանձին խնամք և ուշք են դարձրել իգական սեռի դաստիարակության վերա, ամենայն տեղ բանում են օրիորդական ուսումնարաններ, և պատրաստում են ապագայի համար արժանաւոր և առաքինի մայրեր»²²: Ընդգծելով այն գաղափարը, որ ողջ ազգի դաստիարակությունը պայմանավորված է հենց կնոջ դաստիարակությամբ, քանի որ նա է երեխայի՝ ազգի ապագա քաղաքացու առաջին դաստիարակը, պարբերականը նշում է, որ քաջ ու բարոյական զավակներ ունենալու համար պետք է առաջին հերթին իգական սեռին դաստիարակել:

Աղջիկների դաստիարակության, կրթության, առհասարակ կնոջ հասարակական դերի ու նշանակության մասին բազմաթիվ հրապարակումներով հանդես է եկել «Մանկավարժական թերթը»: Այն նշված խնդիրների լուծման առաջին և անհրաժեշտ միջոցը համարում էր իգական դպրոցների առկայությունը, որտեղ աղջիկները կանոնավոր կրթություն և դաստիարակություն կստանային: Հոդվածներից մեկի հեղինակ Մկրտիչ Փորթուգալյանը, ազգի առաջադիմության գործում կարևորելով ընտանիքի դերը, անդրադառնում է կնոջ կրթության խնդրին. «...Ազգային կեանքի յեղափոխութիւնն ընտանեկան շրջանէն կը սկսուի, Վանի մէջ մանաւանդ, ուր բանական կիներ դատապարտուած է անբան (անխօս) լինիլ. ուր գրեթէ ընտանեկան կեանք չը կայ, ընտանեկան շրջանի մէջ մի մէծ յեղափոխութիւն հարկաւոր է, զոր շատ դժվար կը երևի կատարել»²³: Ամսագիրը հրապարակում է նաև նշված թեմայով օտար պարբերականներից թարգմանված հոդվածներ՝ զարգացած ազգերի առաջավոր փորձը ճանաչելի դարձնելու նպատակով:

«Մանկավարժական թերթը» հաճախ էր հրապարակում տաղանդավոր մանկավարժ Ա. Բահաթրյանի հոդվածները: Ուշագրավ է «Ընթերցարանը և նորա նշանակութիւնը ժողովրդական դպրոցներուն մէջ» հոդվածը, որով մանկավարժ հրապարակախոսը դիտարկում է ժողովրդական դպրոցում ընթերցանության առարկայի դրվածքի ու դասավանդման կազմակերպման հարցը:

²² «Հայկական աշխարհ», Թիֆլիս, 1875, թիվ 1, էջ 235:

²³ «Մանկավարժական թերթ», Թիֆլիս, 1879, թիվ 8, էջ 57:

Մարդկային հարաբերություններում կարևորելով ոչ միայն բանավոր, այլև գրավոր խոսքի դերը՝ Բահաթրյանը գտնում է, որ այստեղ լուրջ անելիք ունի նաև ընտանիքը. «Ընթերցանությունը մեծ նշանակություն ունի ոչ թե միայն մարդոյս մտաւոր ու հասարակական, այլև հոգևոր ու ընտանեկան կեանքի մէջ.. Չէ՞ որ ընտանեաց սրբազնագոյն պարտականութիւնն է երեխային նախապատրաստել կենաց առաւել ընդարձակ շրջանը մտնելու»²⁴:

Մանկավարժական պարբերականները լուրջ աշխատանք էին տանում հատկապես մանկական ընթերցանության նյութերի բովանդակության հարցի առնչությամբ, կարևորում էին ընթերցանության նյութի լեզուն՝ նշելով, որ այն պետք է լինի պարզ, երեխաներին հասկանալի և միաժամանակ ունենա լավ բովանդակություն: Խնդիր էր դրվում ընթերցանության համար ընտրել այնպիսի նյութեր, որոնք ազդեցիկ ներգործություն ունենան երեխաների վրա, նպաստեն նրանց ճիշտ դաստիարակությանը: Հրապարակվող նյութերը պետք է լինեին բազմաժանր, թեմատիկ առումով՝ բազմաբնույթ, վերաբերեին կյանքի բոլոր ասպարեզներին, սերմանեին հայրենասիրություն, աշխատասիրություն, ուղղամտություն, արդարացիություն, անաչառություն և այլ հատկանիշներ: Այս տեսակետից ուշագրավ են հատկապես Ղ. Աղայանի հեքիաթները, որոնց դաստիարակչական դերի մասին գրողն ասել է. «Իմ նպատակն է եղել և է հեքիաթով հեքիաթական աշխարհը մտցնել երեխային և այդ աշխարհում կրավորական դեր չտալ նրան, այլ ներգործական, որ երեխան իր երևակայութեամբ մտնէ հերոսի դերի մէջ, այն անէ, ինչ որ հերոսն է անում, նրա պէս քաջասիրտ լինի, նրա պէս անվեհեր, նրա պէս հնարագետ, նրա պէս վեհանձն և ազնիվ»²⁵:

Երեխաների դաստիարակության, մտավոր առաջընթացի կարևոր նախապայմաններից մեկը գեղագիտական դաստիարակությունն է: Մանկավարժական պարբերականները այդ խնդրի լուծման լավագույն միջոցներից էին համարում գեղանկարչությունը, կերպարվեստը, երաժշտությունը, առհասարակ արվեստը մանուկներին ծանոթացնելը, դրանց հանդեպ սեր ու ձգտում առաջացնելը: Այդ նպատակով հաճախակի տպագրում էին արվեստի տարբեր ճյուղերի պատմությանն ու տեսությանը վերաբերող հոդվածներ, նկարիչների, երաժիշտների, արվեստագետների կյանքին ու ստեղծագործություններին նվիրված ակնարկներ, գրախոսականներ, հոդվածներ և այլն: Ուսուցիչներին առաջարկվում էր դպրոցները, դասասենյակները զարդարել քանդակներով, նկարներով, որոնք կարթնացնեին երեխաների հարցասիրությունը, կկրթեին նրա ոգին:

Գաղտնիք չէ, որ երեխայի կյանքում մեծ է խաղի նշանակությունը: Խաղի միջոցով նրան կարելի է կրթել և դաստիարակել: «Խաղը ցանկացած ուսումնական նյութի յուրացման գործընթաց դարձնում է հետաքրքրաշարժ, գործու-

²⁴ «Մանկավարժական թերթ», Թիֆլիս, 1879, թիվ 7, էջ 33:

²⁵ «Աղբյուր», Թիֆլիս, 1890, թիվ 4, էջ 192:

նեությունը՝ գրավիչ, ստեղծում աշխատանքային տրամադրություն, թեթևացնում գիտելիքների և կարողությունների ձեռքբերման գործընթացը»²⁶: Իհարկե, կրթադաստիարակչական առումով ոչ բոլոր խաղերն են արդյունավետ, այլ առանձնապես նրանք, որոնք խթանում են երեխայի անձի զարգացումը:

Խաղին՝ որպես ուսուցման և դաստիարակության արդյունավետ մեթոդի, պատշաճ ուշադրություն են հատկացրել նաև մեր կողմից դիտարկվող մանկավարժական պարբերականները: Ընդգծելով այն հարցը, թե ի՞նչ նշանակություն ունի մանկական խաղը դաստիարակի համար, «Վարժարան» ամսագիրը հրապարակել է ուսուսական «Женское образование» ամսագրից թարգմանված «Մանկական խաղերը եւ նոցա նշանակութիւնը» հոդվածը, որում ընդգծվում է խաղերի՝ «որպես կրթողական միջոցների» կարևոր նշանակությունը և նշվում, որ եթե «հասակաւորների խաղը - միայն միջոց է նպատակին հասնելու, որը կարող է զանազան լինել», ապա «մանկան խաղը - նոյն իսկ նպատակն է և խոհուն մտաւոր գործունէութեան արդիւնք»²⁷: Մանուկների խաղը դիտելով որպես նրանց մանկական աշխարհընկալման արտահայտություն՝ նշվում է, որ հենց այդ տեսակետից պետք է քննել խաղը՝ որոշելու համար դաստիարակության գործին նրա տված օգուտն ու վնասը: Հոդվածում, որը շարունակաբար տպագրվել է նաև պարբերականի հաջորդ համարում, փորձ է արվել տալ նաև այն հարցի պատասխանը, թե ի՞նչ նշանակություն ունի մանկական խաղը դաստիարակի համար: «Որովհետև մանուկների խաղը նոցա մանկական աշխարհատեսութեան արտահայտութիւնն է, այդ պատճառաւ հասկանալի է, որ խաղի մէջ ամենից պարզ են արտափայլում մանկանց գիտութիւնները, կարողութիւնը, վարք ու բարքը և սովորութիւնները: Ուրեմն թո՛ղ դաստիարակը օգուտ քաղէ մանկական խաղից, իբրև ամենալաւ միջոց իւր սանիկի անհատական առանձնայատկութիւնները ուսումնասիրելու և հասկանալու համար»²⁸:

Հայ մանկավարժական առաջին պարբերականներում կրթության և դաստիարակության բազմաթիվ խնդիրներ են դիտարկվել, հարցեր քննարկվել: Դրանք անուրանալի դեր են կատարել տվյալ ժամանակաշրջանի մատաղ սերնդի համակողմանի զարգացման, դաստիարակության կազմակերպման, կրթադաստիարակչական հիմնախնդիրների լուսաբանման, դրանց առնչվող տեսական մոտեցումները, տեսակետներն ու հայացքները մասնագետներին և հանրությանը ներկայացնելու գործում: Մանկավարժ հոդվածագիրներն իրենց հրապարակումներում մասնագիտորեն քննարկել, վերլուծել են այդ և այլ շատ հարցեր, երբեմն հրապարակայնորեն բանավիճել, ներկայացրել առաջարկություններ, լուծումների մեթոդներ և այլն, որոնցից շատերն այսօր նույնպես կիրառելի և արդյունավետ են:

²⁶ Գյուլամիքյան Զ., Խաղալով սովորենք, Եր., 2009, էջ 9:

²⁷ «Վարժարան», Թիֆլիս, 1883, թիվ 9, էջ 34:

²⁸ «Վարժարան», Թիֆլիս, 1883, թիվ 10, էջ 45:

АНАИТ БРУТЯН – Проблема воспитания в армянских педагогических периодических изданиях. – Сущность проблемы, рассматриваемой в статье. Тема воспитания во все времена была и остается в центре внимания общества. Как актуальная научно-практическая проблема, она обсуждается на различных дискуссионных площадках — прежде всего в профессиональном сообществе, научной литературе и прессе. Цель данной статьи заключается во всестороннем рассмотрении и анализе данной проблемы, в частности, в ряде армянских педагогических периодических изданий, опубликованных во второй половине XIX века («Айкакан ашхар», «Дастиярак», «Дпроц», «Манкаварджакан терт», «Манкаварджаноц», «Варжаран»), а также в оценке их значимости для развития армянской педагогической науки.

Актуальность темы. Независимо от времени, человек и особенно ребенок, как развивающаяся и социализирующаяся личность, нуждается во всестороннем внимании и поддержке, в педагогическом наставничестве со стороны родителей, специалистов и др. В этом контексте рассматриваемая тема сохраняет свою актуальность, а исследуемая проблема носит устойчивый и непреходящий характер.

Ключевые слова: воспитание, школа, семья, образование, педагог, педагогическое периодическое издание, обучение

ANAHIT BRUTYAN – Upbringing Issues Reflected in Armenian Pedagogical Periodicals. – The essence of the issue discussed in the article. The topic of upbringing has always been and remains within the centre of public attention and concern. As a pressing issue, it has been considered on various platforms, most often within the circles of professional community, in academic literature, and the press. The aim of this article is to comprehensively examine and analytically present reflections on this issue, particularly in a number of Armenian pedagogical periodicals published in the second half of the 19th century (“Haykakan Ashkharh,” “Dastiarak,” “Dprots,” “Mankavarzhakan Tert,” “Mankavarzhanots,” “Varzharan”), as well as to assess their role in the development of the Armenian pedagogical science.

Relevance of the topic. Regardless of development stage, a person—especially a child as a developing and socializing individual—needs comprehensive attention and support, pedagogical guidance and advice from parents and professionals, and more. In this regard, the topic under consideration is relevant, and the issue examined is of enduring significance.

Key words: upbringing, school, family, pedagogy, teacher, pedagogical periodical, teaching

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն

Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

Ճահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն

Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

Գրականության ցանկ / References

- Գյուլամիրյան Զ. Հ.,** Խաղալով սովորենք, Եր., «Զանգակ-97», 2009, 80 էջ: (Gyulamiryan J. H., Khaghalov sovorenq, Er., «Zangak-97», 2009, 80 ej):
- Կոմենսկի Թ. Ա.,** Մեծ դիդակտիկա, Երևան, «Զանգակ-97», 2010, 432 էջ: (Komenski Y. A., Mets didaktika, Yerevan, «Zangak-97», 2010, 432 ej):
- Հարությունյան Գ.,** Արևելահայ մանկավարժական միտքը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, Եր., 1978, 106 էջ: (Harutyunyan G., Arevelahay mankavardzakan mitqy 19-rd dari erkrord kesin, Yer., 1978, 106 ej):
- Հարությունյան Ն. Կ., Ղազարյան Ա. Փ., Ղուկասյան Լ. Հ.,** Սոցիալական մանկավարժություն (բուհական ձեռնարկ), Ե., ԵՊՀ հրատ., 2017, 236 էջ: (Harutyunyan N. K., Ghazaryan A. P., Ghukasyan L. H., Sotsialakan mankavardzutyun (buhakan dzernark), Y., EPH hrat., 2017, 236 ej):

Մախչանյան Հ., Մանուկյան Ալ., Մանկավարժության ընդհանուր հիմունքներ, Ե., 1997, 220 էջ: (Makhchanyan H., Manukyan Al., Mankavardzutyan yndhanur himunqner, Y., 1997, 220 ej):

Միմոնյան Յ., Ակնարկներ հայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի պատմության, Եր., 1974, 258 էջ: (Simonyan Ts., Akharnkner hay dprotsi yev mankavardzakan mtqi patmutyan, Er., 1974, 258 ej):

Սուխոմլինսկի Վ. Ա., Սիրտս նվիրում եմ երեխաներին: Կոլեկտիվ դաստիարակելու մեթոդիկա (թարգմ.՝ Վ. Թ. Սուքիասյան և ուրիշներ), Ե., «Լույս», 1986, 551 էջ: (Sukhomlinski V. A., Sirts nvirovm em yerexanerín: Kolektiv dastiarakelou metodika (Targm.՝ V. T. Sukiasyan yev urishner), Y., «Luys», 1986, 551 ej):

Подласый И. П. Педагогика: Учебник. — М.: Высшее образование, 2006. — 540 с. (Podlasy I. P. Pedagogika: Uchebnik. — M.: Vysshee obrazovanie, 2006. — 540 s).

<http://gatchina3000.ru/great-soviet-encyclopedia/bse/087/593.htm>:

Պարբերական մամուլ Parberakan mamul

«Աղբյուր», Թիֆլիս, 1890, թիվ 4: («Aghbyur», Tiflis, 1890, tiv 4):

«Դաստիարակ», Թեոդոսիա, 1873, թիվ 1: («Dastiarak», Teodosia, 1873, tiv 1):

«Դպրոց», Էջմիածին, 1874, թիվ 2, 3, 4-5: («Dprots», Ejmiatsin, 1874, tiv 2, 3, 4-5):

«Հայկական աշխարհ», Շուշի, 1875, թիվ 1: («Haykakan ashkharh», Shushi, 1875, tiv 1)

«Մանկավարժական թերթ», Թիֆլիս, 1878, թիվ 2: («Mankavardzakan t'ert», Tiflis, 1878, tiv 2):

«Մանկավարժական թերթ», Թիֆլիս, 1879, թիվ 7, 8: («Mankavardzakan t'ert», Tiflis, 1879, tiv 7, 8):

«Մանկավարժանոց», Թիֆլիս, 1884, թիվ 1, 4: («Mankavardzanots», Tiflis, 1884, tiv 1, 4):

«Մանկավարժանոց», Թիֆլիս, 1887, թիվ 1: («Mankavardzanots», Tiflis, 1887, tiv 1):

«Վարժարան», Թիֆլիս, 1882, թիվ 1-2, 3: («Varzharan», Tiflis, 1882, tiv 1-2, 3):

«Վարժարան», Թիֆլիս, 1883, թիվ 9, 10: («Varzharan», Tiflis, 1883, tiv 9, 10):

«Վարժարան», Թիֆլիս, 1884, թիվ 4, 5: («Varzharan», Tiflis, 1884, tiv 4, 5):